

DOI
УДК 930.2(477)"14/16"

Олена РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна
наукова співробітниця Інституту історії
України НАН України (Київ, Україна)

olenarusyna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

ЗАУВАГИ ЩОДО КИЇВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЛІТОПИСАННЯ XV–XVII ст.

Анотація

Метою статті є висвітлення нових підходів до інтерпретації літописних текстів XV–XVII ст.; безпосереднім поштовхом до її написання стало перевидання Волинського короткого літопису (знаного з 1836 р. також як Київський скорочений) відомим публіцистом Валерієм Шевчуком. Авторкою зауважено помилковість віднесення цієї пам'ятки до категорії так званих білорусько-литовських літописів, чи літописів Великого князівства Литовського. Наявне у її складі «Сказання про битву під Оршею (1514)», політично ігнороване у радянській історіографії, наразі проаналізовано за принципом історизму. Авторка виявила його літературні джерела (Сербську «Александрію», Хроніку Іоанна Малали) та розглянула відбитий у «Сказанні» світогляд анонімного письменника. Його ототожнено з Данилом Ходикіним, писарем князя Костянтина Острозького — переможця битви під Оршею. Данило був близьким родичем смоленського владика Варсонофія – одного з ключових учасників подій, описаних у «Сказанні». Гіпотеза про авторство ґрунтується на даних Києво-Печерського синодика та літописних звітках про облогу й взяття Смоленська у 1514 р. У цій атрибуції «Сказання» полягає наукова новизна роботи. Це ж стосується й цілого комплексу питань, дотичних до відновлення київського літописання за часів Великого князівства Литовського й можливостей виявлення його фрагментів у пізніших пам'ятках анналістики (Густинському літопису, хронографах).

Висновки роботи стосуються широкого кола проблем, пов'язаних із традицією регіонального літописання. Піддано сумніву уявлення про ан-

налістику доби князювання Володимира Ольгердовича (бл. 1363–1393) й заперечене київське походження Волинського короткого літопису, подеколи званого Київським скороченим. Водночас наголошено на можливості системної фіксації подій за правління у Києві Володимирового онука Семена Одельковича (1455–1470), з яким нині пов'язують добу регіонального Відродження. Ознаки існування цієї нарративної традиції виявлено у Баркулабівському хронографі середини XVII ст. Відзначено вплив, який справили на київське літописання 1-ої половини XVII ст. зв'язки місцевих книжників з Радзивіллами.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Київ, літописи, літописання, наратив, авторство, атрибуція, Волинський Короткий літопис, князь Костянтин Острозький, битва під Оршею, Смоленськ, Києво-Печерський монастир, Радзивілли.

Безпосереднім поштовхом до підготовки цієї статті стало знайомство з перевиданням Волинського короткого літопису в збірці, укладеній В. Шевчуком¹). Звісно, можна тільки вітати популяризацію давніх писемних пам'яток, але цілком очевидно, що подібна праця вимагає певного рівня компетентності. А саме його й бракує упоряднику, котрий помітно плутається в історичних реаліях. Так, коментуючи літописний текст, він локалізує „Раковское побоище” 1268 р. (тобто Раковорську битву на території сучасної Естонії) „біля с. Раків у Галичині”, „Ореховщину” 1348 р. (змагання шведського короля Магнуса за новгородську фортецю Орешек) — „біля с. Оріхівка на Поділлі”, а „Щельковщину” 1327 р. (повстання тверичів проти татарина Щелкана) ідентифікує як „похід князя Василька супроти поляків у 1266 р.”!²

Йдеться, як бачимо, не тільки про фахову безпорадність коментатора³), а й про намагання „українізувати” літопис, запроваджений до наукового обігу ще у 1836 р. під назвою Київ-

¹Короткі українські регіональні літописи / Упор. В. Шевчук. К., 2016. С. 50–69.

²Там само. С. 69–70.

³Вона очевидна і в сюжетах з церковної та священної історії. Скажімо, цитований у літописі Нифонт перетворився з кіпрського єпископа на киево-печерського ченця, а згаданих у тексті „невитян” потрактовано не як мешканців „міста крові” Ніневії, а як якихось „неовітян — нових пожилців” (Там само. С. 70 – 71).

ського скороченого. У принципі, цю тенденцію започаткував ще Михайло Возняк, зауваживши, що на протигагу літописам Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ), які становлять продукт „спільної творчості українців і білорусів”, Київський короткий літопис — це зразок лише „української творчості”⁴. Подібні твердження не витримують критики — так само, як і теперішнє зарахування цієї цікавої пам’ятки до грона літописів ВКЛ, які зазвичай називають білорусько-литовськими і з якими вона не має нічого спільного ані структурно, ані типологічно⁵.

Цю практику започаткував відомий знавець літописання ВКЛ Микола Улащик, котрий відійшов від традиційного розуміння білорусько-литовських літописів як певного різновиду наративних пам’яток, потрактовуючи їх вкрай спрощено: як такі, що в них „викладена історія Великого князівства Литовського” й „написані на території цієї держави”. По суті, безпідставно розширивши коло білорусько-литовських літописів, Улащик „підверстав” під це визначення не лише білоруські міські хроніки XVII–XIX ст. (мовляв, „адже це теж літописання”), а й навіть український хронограф 2-ї редакції, який, до речі, постав на вітчизняних теренах у 20—40-х рр. XVII ст., коли ті перебували у складі Польської Корони⁶.

Водночас дослідник перейменував Київський скорочений (або короткий) літопис на Волинський короткий⁷ — хоча звістки стосовно Волині містяться тільки у прикінцевій частині цього літописного твору, що має не лише компілятивній, а й вто-

⁴Возняк М. Старе українське письменство. Львів, 1922. С. 203.

⁵Це, до речі, відзначив литовський дослідник К. Гудмантас, назвавши згадану пам’ятку „специфічним джерелом, створеним на периферії держави” (*Gudmantas K. Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai. Vilnius, 2014. S. 101*).

⁶Докладніше див. : Русина О. В. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія Український історичний журнал (далі: УІЖ). 2016. № 6. С. 135—137.

⁷Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. Москва, 1985. С. 52—54. Він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів: Летописи белорусско-литовские Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). Т. 35. Москва, 1980. С. 118—127.

ринний характер, частково відтворюючи Толстовський список літопису Авраамки (це відзначалось у фаховій літературі⁸).

Відтак, запроваджена М. Улащиком назва є умовною й має безпосередній стосунок лише до комплексу записів за 1481 — 1500 рр., які й становлять самостійний пам'ятник літописання⁹ (після них містяться три виписки про події 1449, 1483, 1491 рр. і фінальна нотатка 1515 р. про захоплення московитами Смоленська). Серед записів можна виокремити нотатки, зроблені, поза сумнівом, в оточенні володимиро-волинського єпископа Вассіана. На користь такої атрибуції свідчать як їх характер та авторська лексика, так і те, що суто волинські звістки літопису охоплюють період 1487—1497 рр., тобто час перебування Вассіана в сані єпископа до його смерті. До цих порокових записів не раз зверталися дослідники, вишукуючи в них маніфестації регіональної свідомості, локальний волинський патріотизм¹⁰.

Утім, значно більше цікавило фахівців наявне в літописі «Сказання про перемогу князя Костянтина Івановича Острозького під Оршею» (1514 р.)¹¹ (далі: „Сказання”), що складається з опису битви та панегірика („похвали”) гетьману; воно не раз друкувалася як самостійний літературний твір. Це, в прин-

⁸Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. Москва; Ленинград, 1938. С. 234—235, 253—254; Приселков М. Д. Летописи Западной Украины и Белоруссии Ученые записки ЛГУ. Ленинград, 1941. № 67: Серия ист. наук. Вып. 7. С. 22—23; Його ж. История русского летописания XI—XV вв. Санкт-Петербург, 1996. С. 300—301; Фомина Т. Ю. Летопись Авраамки: состав, источники, время создания Актуальные проблемы источниковедения. Витебск, 2015. С. 145—146.

⁹До них не належить запис про сонячне затемнення 1491 р., похідний з Толстовського списку літопису Авраамки.

¹⁰Див., зокрема: Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations. Cambridge, 2006. P. 110—111; Плохій С. Походження слов'янських націй. К., 2015. С. 121—122; Ульяновский В. И. Украинские летописи начала XVI — первой половины XVII в.: Надрегиональное в региональных нарративах Нарративы руси конца XV—середины XVIII в.: в поисках своей истории. Москва, 2018. С. 231—234.

¹¹Битва під Оршею (нині — райцентр Вітебської обл. Білорусі) була одним із ключових моментів литовсько-московської війни 1512—1522 рр. Перемога над московитами, здобута військами на чолі з гетьманом Острозьким 8 вересня 1514 р., суттєво не вплинула на подальший перебіг подій: литовцям не вдалося відвоювати щойно захоплений Василієм III Смоленськ (хоч він і залишився єдиним тодішнім здобутком Московії).

ципі, виправдано — адже воно написано з нового аркуша й іншим почерком, ніж попередній текст, і, за спостереженнями П. В. Владимірова¹²⁾, має свої правописні та мовні особливості. Відтак, йдеться про оригінальний наратив, технічно відділений від решти тексту записом-інструкцією про необхідність прикласти „к тым тетратем” ще шість „про запас на летописець”.

Це, однак, не означає, що „Сказання” можна інтерпретувати як просту приписку — на рівні з наявною нижче нотаткою про візит польського короля і великого князя литовського Сигізмунда-Августа (1544 р.) до Супрасльського монастиря (де зберігався рукопис)¹³⁾. Насправді воно невіддільне від загального літописного контексту. По суті, його автор розвинув і розширив коротку звістку про здобуття „славного великого града Смолнеска” (sic!), якою фактично закінчується літопис, включивши до свого „Сказання” як фрагменти цієї звістки¹⁴⁾, так і її помилкову дату („Индикт 2, август(а) 1 день, в лето 7023 году” — 1515 р.)¹⁵⁾. Окрім цього, кінцівка панегірика Острозькому явно перегукується з короткою здравицею йому і його братові Михайлу, яка міститься у літописі трохи вище — у сюжеті, присвяченому боротьбі князів із татарськими нападами на Волинь та Полісся („Сим же правоверным княземь даруй Г[оспод]и многолетное здравіе и укрепи десницу их и грозных сотвори супостатам нашим, да прославим тя, единого Бога и человеколюбца”)¹⁶⁾.

У радянській історіографії „Сказання” практично ігнорувалося — що доволі природньо з огляду на політичні погляди

¹²⁾Владиміров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1890. Кн. 4. С. 139.

¹³⁾ПСРЛ. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. М.: Наука, 1980. С. 127. (Далі — Летописи...)

¹⁴⁾Тиховский Ю. Так называемая „Краткая Киевская летопись” Киевская старина. 1893. № 9. С. 365—366. (Далі — Так называемая ...)

¹⁵⁾Див. щодо цього: Арнаутів В. А. „Киевская” летопись Супрасльського збірника: (К вопросу о смоленском летописании) Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. 1909 г. Т. 14. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1910. С. 34.

¹⁶⁾Летописи ... С. 124.

його автора, цілком експліцитно задекларовані. Великий князь московський Василій III представлений у ньому як клятвopo-рушник, пойнятий бажанням захопити чужі землі — „о[т]чину и дедину” Сигізмунда I. Той, захищаючи „свою правду”, вирядив проти московитів свого „славного и великоумного гетмана” Костянтина Острозького. Князь, завдавши відчутної поразки ворожим військам, „церкви божьи христьянскии и многих мужей и жон от их насилуванья оборонил”.

Таким чином, з погляду анонімного автора „Сказання”, захисником православних у Великому князівстві Литовському був князь Острозький, відправлений на війну своїм іновірним „господарем”, — тоді як московський „государь”, демагогічно маніпулюючи гаслом захисту своїх єдиновірців, становив для них, по суті, головну загрозу. Наприкінці панегірика князю Острозькому йому адресується побажання: „Как ныне побил силу великую московскую, абы так побивал сил[ь]ную рать татарскую, проливаючи кров[ь] их бесурменьскую!”¹⁷⁾. Відтак, цілком зрозуміло, що автор „Сказання” був сучасником Костянтина Острозького і ставився до „славного гетмана” з неабияким пієтетом, бажаючи йому на майбутнє „здоровья и счастья”.

Складнішим є питання про творчу „кухню” цього безіменного книжника. Досі літературознавці й історики вбачали в „Сказанні” хіба що епічні мотиви, споріднюючи його зі „Словом о полку Ігореве”, билинами й українськими думами¹⁸⁾. Крім того, більшості видавалося зрозумілим, що в „Сказанні” князь Костянтин Острозький порівнюється з деякими із героїв „Александрії” — перекладного роману про Александра Маке-

¹⁷⁾В іншому місці „Сказання” натрапляємо на менш виразне прирівнювання московитів до „невірних”. Віддаючи шану гетьману „з храбрыми рыцери” за те, що вони „многыи замкы столечныи и места славныи Великого княжества Литовского и Руского привпокоили есте”, автор зауважує: „Приривнани есте великим, храбрым рыцерем славнаго града Родоса, которые иж своим мужством многии замкы христьянскии от поганьских рук впокоины чиняють”.

¹⁸⁾Так называемая ... С. 371—372; Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. К., 1995. С. 208, 249—250; Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. К., 1990. С. 87. (Далі — Пелешенко Ю. В. Розвиток...).

донського, дуже популярного у добу Середньовіччя і в ранній Новий час.

Як вдалося нам з'ясувати, автор „Сказання” був знайомий із так званою Сербською „Александрією” (можливо, у дефектному списку)¹⁹⁾. Загалом, використання текстуальних елементів Сербської „Александрії” при описуванні батальних сцен у східнослов'янській писемній традиції не є безпрецедентним. Так, її вплив досить відчутний у „Сказанні про Мамаєве побоїще”, куди потрапили не просто окремі цитати, а цілі сюжетні лінії „Александрії” (дії засадного полку, перевдягання Александра й Антіоха, перелік поганських богів тощо)²⁰⁾.

У випадку з нашим „Сказанням” такі запозичення мали доволі обмежений, уривчастий характер, і їх непросто довести. Скажімо, можна лише припустити, що адресоване князю звернення „честная и велеумнаа главо” / „пречестная и премудрая главо” має в своїй основі звернення Александра Македонського до Аристотеля („многочестная и мудрая главо”²¹⁾); при цьому варто нагадати, що у своєму „Слові про закон і благодать” Іларіон звертався до князя Володимира „честная главо”²²⁾.

Як би там не було, автора „Сказання” навряд чи можна назвати майстерним та послідовним у створенні образної системи. Порівнюючи Костянтина Острозького зі славним „гетманом” Александра Македонського Антіохом, він паралельно знаходить у ньому риси („мужества крепость”) поверженого недруга Александра — „великого царя индийского Пора, котрому ж многи цари и князи противни быти не могоша”. Водночас йому приписується „мужества храбрость” володаря Вірменії Тиграна II Великого, котрий воював із Антіохом XIII: „И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котром же премудрый философ Фролос от Ливия

¹⁹⁾Докладніше див.: Русина О.В. „Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею”: структура та джерела УІЖ. 2016. № 1. С. 139—140.

²⁰⁾Докладніше див.: Петров А. „Свеча загорелась сама собой...”: Память о Куликовской битве в идеологии Российского государства XV—XVI веков Родина. 2003. № 12. С. 101—102.

²¹⁾Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. Москва; Ленинград, 1965. С. 64.

²²⁾Древняя русская литература: Хрестоматия. Москва, 1980. С. 31.

пишетъ: пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклься съ Антиохом и измог войско его и самого из града выгнал, Антиоху бѣжавшу пред ним в Перскую сторону”.

При цьому, як бачимо, автор „Сказання” посилається на „Фролоса”, під яким слід розуміти римського історика Луція Аннея Флора, укладача компендіуму праць Тіта Лівія під назвою „Епітоми”. Насправді, однак, наш книжник не був знайомий із цим твором: дану звістку він почерпнув з 8-ї книги Хроніки Іоана Малали, децо її видозмінивши й скоротивши: „С славою възвратися Скипион в Рим, якоже премудрыи Флорос спамятова от Лувия премудраго книг <...> Тигранис некто именем, царь армениск, пришед, сечеса с Антиохом великым сечем. И одоле Антиоху Тигранис, прия Антиохию, град великый, и царство их все взя, еже име. Бежавшу сему царю Антиоху в Прьскую страну...”²³⁾.

Зауважена нами паралель ніколи не відзначалася фахівцями, котрі помічали у тексті „Сказання” хіба що зіставлення Костянтина Острозького з персонажами „Александрії”. Це уподібнення підштовхнуло Михайла Грушевського до висновку, що в даному творі „мотиви сучасної рицарської повісти” переважають над християнською риторикою²⁴⁾. Проте, з одного боку, не слід забувати, що Сербська „Александрія” традиційно вважається „християнською переробкою” роману Псевдо-Каллісфена. З другого боку, в „Сказанні” маємо низку посилань на церковну літературу — наприклад, на „слово пророческое” (хоча цитується, власне, одне з соборних апостольських послань — Якова (4: 6) або Перше Петра (5: 5)) і „слово святого отца Ефрема” („Слово про воскресіння мертвих” Ефрема Сіріна). Серед наявних у тексті цитат знаходимо афоризм про „тайну цареву”, присутній в іншому зразку панегіричної прози з теренів Великого князівства Литовського — „Похвалі

²³⁾Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Москва, 1994. С. 226, 249; Летописец Еллинский и Римский. Т. 1: Текст. Санкт-Петербург, 1999. С. 189.

²⁴⁾Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208.

Вітовту"²⁵) (щоправда, з посиланням не на біблійне першоджерело (Книгу Товіа 12:7), а на „великого Нифонта“, тобто на „Житіє Нифонта Констанцьського"²⁶) або на „Слово святого отця Нифонта до вірних“, що увійшло до складу популярної збірки „Ізмарагд“ та Скитського патерика²⁷). Церковних джерел, напевно, сягає, й наведена вище згадка про Родос: там нерідко бували православні паломники на шляху до святих місць²⁸).

Крім того, військовий тріумф Костянтина Острозького порівнюється у тексті „Сказання“ з вражаючим за масштабами подвигом одного зі старозаповітних героїв — „сына Ровоамова Авиї“, царя Юдеї. У Другій книзі Параліпоменон (13:17) йдеться про те, як, воюючи з ізраїльським царем Ієровоамом, Авія вразив „п'ятсот тисяч чоловік відбірних“. Цей епізод і використовується у „Сказанні“: згідно з його текстом, Авія знищив „за один день п'ятсот тисяч“, а князь Острозький як його героїчний „наслідник“ за „3 години на осмьдесят тисяч побил“.

²⁵Маємо на увазі пам'ятку, збережену у складі білорусько-литовських літописів короткої редакції; створення цієї версії „Похвали“ зазвичай відносять до 1429–1430 рр. (*Летописи белорусско-литовские*. С. 58–59, 75–76, 108–109). Наявність у „Сказанні“ даної цитати трактується фахівцями як результат знайомства його автора з білорусько-литовськими літописами (Пелешенко Ю. В. Розвиток української ... С. 86) або ж як пряме наслідування „Похвали Вітовту“ (Sietianczuk A. *Latopisy o bitwie pod Orszą Mówią wieku*. 2014. № 9. S. 73). Утім, цьому припущенню виразно суперечить пряма вказівка автора на його джерело, не назване у „Похвалі Вітовту“. Гадаємо, йдеться радше про певний топос літератури „величального“ спрямування.

²⁶Див.: Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.): Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. Санкт-Петербург, 1863. С. 227.

²⁷Полетаева Е. А. Выписки из Жития святого Нифонта в древнерусских сборниках Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. 2011. Т. 10. Вып. 2: Филология. С. 96.

²⁸Скажімо, у „Ходінні“ до Царгорода диякона Зосими (1419 р.) йдеться про те, що там „сидить от папы римскаго мистр [тобто магістр] велики и все у него крестоносци и церковныя люди носящи кресты на левыхъ плечехъ, на портищехъ нашиваны“ (*Книга хоженій: Записки русских путешественников XI—XV вв.* Москва, 1984. С. 134).

Непростим є питання про наявний у „Сказанні” (описі наслідків битви) фрагмент „слова пророка Исаия, сына Амосова”. Нам пощастило з’ясувати, що йдеться про доволі точне цитування апокрифічного „Слова святого пророка Исаия, сына Амосова, с рыданием и с слезами, провидев Духом святым о последних дней”, надрукованого півтора століття тому за рукописом XVII–XVIII ст.²⁹⁾ і досі практично не дослідженого. (Щоправда, відома болгарська вчена Анісава Мілтенова в електронному листі від 14 грудня 2019 р. анонсувала свої наміри видати й простудіювати цей апокриф за списками, виявленими нею у Бухаресті, Белграді й Софії.)

Загалом, „Сказання” навряд чи може служити джерелом даних про битву під Оршею — однак воно чимало говорить нам як про її сприйняття сучасниками, так і про способи глорифікації цієї події. Анонімний автор „Сказання”, не відзначає, вочевидь, ані письменницьким хистом, ані широким літературним кругозором (віднайденим у нього Ю. Пелешенком³⁰⁾), ані гаданою „історичною ерудицією” (яку розгледів В. Ульяновський³¹⁾). Та він, тим не менше, намагався додати битві під Оршею історичних масштабів, а також вписати її у тодішній культурний контекст, піднісши до античних і біблійних аналогій.

²⁹⁾Порфирьев И. Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Т. 17. Санкт-Петербург, 1877. С. 264.

³⁰⁾На думку дослідника, автор „Сказання” „добре знав як своїх попередників у слов’янському письменстві, так і перекладну літературу” (Пелешенко Ю. В. Розвиток української... С. 87).

³¹⁾Спочатку в його книзі стверджується, що Острозького співвіднесено „із низкою історичних діячів світової історії, імена яких стали легендою й символом величчя та військового генія”, — а трохи нижче у тому самому абзаці відзначається, що всі вони „не є надто популярними образами в літературі” і „усі персональні образи <...> вказують на історичну ерудицію автора” (Ульяновський В. „Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. С. 8—9). Тут-таки автор, між іншим, спотворює літописний текст, з невідомих причин переробляючи звернення „О великыи вдатныи витязи литовскийи” на характеристику князя („О великыи вдатныи витяз”).

Чи можемо ми встановити його ім'я? Гадаємо, що так. Свого часу Грушевський слушно зауважив, що „Сказання” написане „зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви”: для його автора московити не єдиновірці, а політичні вороги³²⁾. Що ж до самого літопису, який містить „Сказання”, то, проаналізувавши наявні у ньому звістки, вчений атрибутував його книжнику, котрий суміщав „інтереси до подій волинських, смоленських і митрополичого кліросу”, — або ж „якийсь клірошанин, зв'язаний ближче із Смоленськом, використав записки, що походили з двору князів Острозьких”³³⁾.

Такою „ланкою”, яка поєднала Смоленськ, Волинь і західно-руського митрополита, нам уявляється не один, а група історичних персонажів, стосовно яких ми, на жаль, маємо вкрай скупі дані. У першу чергу, це запис 1525–1526 рр. у пом'янику Києво-Печерського монастиря, куди було внесено „род пана Данилиа Василевича, писаря князя Костянтина Ивановича Острожского, и его жоны Марии”³⁴⁾. Першими серед їх родичів згадані преосвященний єпископ Варсонофій і „Володимир, в святом крещении Василий”, в якому вгадується батько

³²⁾Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 208.

³³⁾Там само. С. 198.

³⁴⁾Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1892. Кн. 6. Отд. 3. С. 78. Відзначимо, що поряд (С. 78–79) наявні поминальні записи зроблені самим Костянтином Острозьким і його писарем і підскарбієм Єрофеем; з огляду на те, що князя названо тут воеводою троцьким, вони з'явилися у пом'янику не раніше 1522 р. Уточнити цю дату дає можливість нотатка на с. 81, слушно віднесена С. Т. Голубевим до травня 1526 р. (с. IX). Відповідно, запис, який нас цікавить, був внесений до пом'яника десь у 1525–1526 рр. Тодішнє перебування у Києві князя зі своїм почтом, пов'язане, вочевидь, із конфліктом, спричиненим діями печерського архімандрита Антонія (див.: Макарий. История русской церкви. Кн. 5. Москва, 1996. С. 137). У рішенні Сигізмунда I відсторонити його від управління Києво-Печерським монастирем (17 червня 1525 р.) прямо йдеться про клопотання Костянтина Острозького (*Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею* (далі: Акты ЗР). Т. 2. Санкт-Петербург, 1848. № 135. С. 161–162). Очевидно й те, що Антоній повернув собі архімандрію й закріпив її за собою „до живота”, заручившись підтримкою недруга Острозького Альбрехта Гашгольда (Там само. № 154. С. 189).

Данила Васильовича. Що ж стосується владики Варсонофія, то сучасником Костянтина Острозького був тільки один єпископ із таким іменем — смоленський, котрий займав кафедру у 1509 — 1514 рр. Його попередником у Смоленській єпархії був Йосиф Солтан, котрий у 1509 р. став західноруським митрополитом; окрім новацій у церковній і культурній сферах³⁵⁾, цей архієрей знаний як співктитор Супрасльського монастиря (де, нагадаємо, зберігався конволют із Волинським коротким літописом).

Про Варсонофія ж нам відомо те, що на зламі 1509–1510 рр. він брав участь у роботі скликаного Йосифом Віленського собору³⁶⁾, а в квітні 1513 р., як і його попередник, звертався до великого князя литовського з клопотанням про підтвердження „льготной грамоты” Смоленській землі³⁷⁾. Варсонофію довелося стати свідком і учасником капітуляції Смоленська, що його 1 серпня 1514 р. захопили московські війська. Літописці докладно розповідають про роль, яку відіграв владика у тих драматичних подіях.

³⁵⁾Чистякова М. Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени *Latopisy Akademii Supraskiej*. Vol. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*. Białystok, 2010. S. 37–48; Димитрій (Рудюк), митрополит. Митрополит Київський, Галицький та усієї Русі Йосиф II Солтан та його роль у захисті прав православних у Польсько-Литовській державі на початку XVI ст. *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції*. Ч. 1. К., 2017. С. 345–361.

³⁶⁾Факт присутності Варсонофія на соборі виключає можливість його перебування разом із Василієм III у Новгороді у січні 1510 р.; відповідне літописне повідомлення, яке, без сумніву, є помилковим, наштотувало Г. Л. Хорошкевич на припущення про промосковську орієнтацію Варсонофія (*Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. Москва, 1980. С. 122*); на безпідставність цієї гіпотези було вказано у фаховій літературі (*Кром М. М. Православные иерархи между Вильно и Москвой (Смоленский епископ Варсонофий: 1509–1514 гг.) Наш радавод. Кн. 4. Гродна, 1992. С. 262–263; Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. Москва, 1995. С. 214–215 (далі — Кром М. М. Меж Русью ...); Grala H. Kořpak Witołdowy czy szarka Monomacha? Католицизм в России и православие в Польше (XI–XX вв.). Варшава, 1997. С. 52. (Далі — Grala H. Kořpak Witołdowy ...)*

³⁷⁾Кром М. М. Неизвестный привилей Сигизмунда I Смоленску (1513 г.) От Древней Руси к России Нового времени. Москва, 2003. С. 133–139; *Опись архива Посольского приказа 1626 года*. Ч. 1. Москва, 1977. С. 85.

Після обстрілу міста з гармат там запанувала „скорбь велика”. Варсонофій, з огляду на „изнеможение градное и пагубу”, вийшов „из Смоленска на мост и нача бити челом великому князю, прося срока до завтра”. Не отримавши бажаного передиху і повернувшись „со слезами в город”, владика організував і очолив депутацію, котра стала просити Василя III взяти місто „с тихостию”. По тому відбулися урочистий в'їзд переможця у місто і подячний молебень. „И повеле князь великийи владыке смоленскому [быть] на своем столе [тут: епархії. — О.Р.]”, а решті жителів „дал волю”, тобто можливість самим визначити свою долю, зв'язавши її з Москвою або Литвою³⁸). При цьому Василь III щедро обдарував смольнян і, „поустроив свою отчину град Смоленск, как есть лепо его государству”, відбудув Дорогобуж³⁹).

Однак доляльність нових підданих виявилась ефемерною: вже за місяць „владыка [со] смольняны изменил”. За свідченнями літописців, після погрому московського війська під Оршею (8 вересня 1514 р.), Варсонофій відрядив до Сигізмунда „племянника своего Васка Ходыкина с писанием”, закликаючи до виправи на Смоленськ. Ішлося про заколот міської верхівки, до якої належали бояри Ходикіні⁴⁰). Змову було викрито, й коли Острозький підійшов до міста, „надеяся на владыку и

³⁸)Про масовий в'їзд смоленських бояр див.: Кром М. М. *Меж Русью ...* С. 205—212.

³⁹)Ці події висвітлюються у багатьох писемних пам'ятках, серед яких варто виділити Устюжский літопис, де їх змальовано зі слів очевидця (*Устюжский летописный свод: (Архангелогородский летописец)*. Москва; Ленинград, 1950. С. 103—107). Офіційна московська версія більш тенденційна — взяти для прикладу хоча б картину „веселия неизреченного” у Смоленську, коли його мешканці, „избавльшися и свободившися злыа латынския прелести и насилия, възрадовашися своему истинному пастырю и учителю, православному великому государю, целоваху друг друга” (*Иоасафовская летопись*. Москва, 1957. С. 163). Щоправда, й нині зустрічаються дослідники, які повністю довіряють цьому опису — через переконаність, що в той період московські володарі звільняли „поневолене католиками і мусульманами православне населення” (див.: *Михайлова И. Б. К вопросу о „Смоленском взятии” 1514 г. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*. 2011. № 2. С. 41 — 46).

⁴⁰)Кром М. М. *Меж Русью ...* С. 193—194, 208—209.

на князеи смоленских и панов по их совету”, то побачив заколотників повішеними на кріпосних стінах. При цьому намісник Василя III князь Василь Шуйський „прикрасив” зрадників подарунками свого государя: „которово князя смоленскаго или пана [чем] пожаловал, того с тем и повесил” (за що згодом „князь великий похвалил его”). Вцілів лише Варсонофій: відправлений Шуйським до Василя III в Дорогобуж, він був потім засланий у Спасо-Кам’яний монастир на Кубенському озері (де, між іншим, за півстоліття, після падіння Полоцька, опинився ще один православний архієрей — полоцький архієпископ Арсеній)⁴¹⁾.

Нам невідомо, як склалася доля Василя Ходикіна⁴²⁾ — але цілком очевидно, що його син зрештою опинився на службі у Костянтина Острозького. Писарський статус „пана Даниля Василевича” унаочнює, що затребуваними виявились не військові навички смоленського боярина, а його культурний потенціал, похідний від „кровних” зв’язків з вищим духовенством⁴³⁾. Що стосується його батька, то він, найвірогідніше, безпосередньо контактував з Костянтином Острозьким, котрий здійснював оперативне керівництво антимосковською кампанією; гадаємо, що саме йому, а не Сигізмунду, який перебував у Борисові, адресував своє „писание” владика Варсонофій. Князь, своєю чергою, відомий нам не лише своїми військовими заслугами, а й величезним особистим впливом на долю православної митрополії. Він „був за часів митрополита Йосифа Солтана наймогутнішим покровителем і благодійником

⁴¹⁾Там само. С. 215; Grala H. Kołpak Witoldowy ... С. 53.

⁴²⁾Поодинок задка про „Ваську” серед чотирьох „Ходькиных сынов” збереглась у Литовській Метриці — у реєстрі, який датується 80-ми рр. XV ст. (*Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археологическою комиссиею.* — Т. 27. — Санкт-Петербург, 1910. — Ст. 478); після смоленських подій 1514 р. з братів Василя відомий тільки Федько, котрий продовжував служити Сигізмунду; на литовському боці залишилася й удова його брата Олехна з двома синами (*Кром М.М. Меж Русью ...* С. 247).

⁴³⁾Принагідно відзначимо можливість того, що дід Данила прийняв схиму: у вказаному нами поминальному запису третім після Василя (Данилового батька) і Варсонофія (батькового дядька) фігурує „скимник Феогност”.

західноруської церкви"⁴⁴⁾, а після смерті Йосифа (1521 р.) — її світським опікуном.

Не хотілося б белетризувати наукову гіпотезу, але, здається, немає нічого неможливого у тому, що Василь Ходикін, знаний як довірена особа владики Варсонофія, був, за лексикою тих часів, „книголюбцем“⁴⁵⁾. Після викриття антимосковського загалу, уцілівши (бо, найвірогідніше, передавши Острозькому „писание“ свого дядька, він залишився у таборі литовців), Василь цілком міг опинитися на службі у митрополита Йосифа — колишнього смоленського єпископа, котрий добре знав Варсонофія та інших членів боярського клану Ходикіних. Хтось із них або ж із найближчого оточення Варсонофія міг вивести із Смоленська неповний список літопису, відомого нині як літопис Авраамки. Його копіюванням для потреб митрополії й міг зайнятися Василь; потім у загальноруський контекст ним було включено літописну пам'ятку, отриману Йосифом Солтаном від Костянтина Острозького. Однак це були не „записки, що походили з двору князів Острозьких“, як уявлялось Грушевському, а, скоріше, щорічні нотатки, зроблені у колі володимиро-волинського єпископа Вассіана (1486–1497 рр.)⁴⁶⁾, з котрим останнім часом стали пов'язувати масштабні проекти у царині літописання⁴⁷⁾.

⁴⁴⁾Макарий. История русской церкви. Кн. 5. С. 126.

⁴⁵⁾Можна навіть піти далі й припустити, що саме він є тим „Васком писарем пана Миколая Радзивилевича“, котрий упорядкував у 1483 р. „Книгу, зовому Юричнику“ — адже Миколай Радзивілл у 1481–1486 рр. обіймав посаду смоленського намісника й був у приязних стосунках з місцевою церковною верхівкою (зокрема, єпископ Йоаким став хресним батьком його сина). Щодо складу „Юричника“ див.: Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. Москва, 1896. № 493. С. 218–221.

⁴⁶⁾Опріч аргументації, наведеної вище, зауважимо, що придворний літописець Острозького, розповідаючи про Молдавську кампанію 1497 р., обов'язково згадає би, що саме в той час князь став великим гетьманом литовським (порівн.: Хроника Быховца ПСРЛ. Т. 32. Москва, 1975. С. 165).

⁴⁷⁾Маємо на увазі гіпотезу про Вассіана як ініціатора створення Радзивіллівського літопису (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи Герменевтика древнерусской литературы. Вып. 11. Москва, 2004. С. 526 — 557).

Василем ці нотатки були доповнені й відредаговані — причому не завжди коректно⁴⁸⁾; його ж перу належить короткий фінальний запис про здобуття „славного великого града Смоленска” Василієм III, котрий „воеводу смоленського пана Юрґя Сологубовича отпустил в Литву, а владыку смоленського Варсонофія звел на Москву”⁴⁹⁾. Як бачимо, у цій звістці єпископа Варсонофія віктимізовано й звільнено від будь-яких негативних конотацій, пов’язаних з його присягою і подальшою зрадою московському володарю⁵⁰⁾. Не менш симптоматично, що автор „Сказання про перемогу під Оршею”, котрий розширив і розвинув цю звістку, вважав за потрібне повністю відтворити інформацію стосовно Варсонофія — хай навіть цілком недоречно. Розповідаючи про успішний фінал Оршанської битви, він стверджує, що Костянтин Острозький нібито „выгнал з града Смоленска” Василя III (котрий насправді у той час перебував у Дорогобужі)⁵¹⁾. Звертаючись до князя-тріумфатора, оповідач веде далі: „Великому ж князю Василю пред тобою бежавшу у Московскую сторону, у свои восточныи грады, и после себе и владыку смоленского Варсонофія звел с Смоленска на Москву”.

⁴⁸⁾Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 200, прим. 3.

⁴⁹⁾До речі, саме так після падіння Брянська під час московсько-литовської війни 1500 — 1503 рр. був „сведен на Москву” тамтешній єпископ Іона (Воскресенская летопись ПСРЛ. Т. 8. Санкт-Петербург, 1859. С. 239; Макарий. История русской церкви. Кн. 5. С. 70).

⁵⁰⁾Порівн. з описом його дій у московському письменстві — наприклад, у Йоасафівському літопису, де цей сюжет позначений кіноварною маргіналією „О владыце Смоленском”: „Епископ же Варсунофеи Смоленский, презрев божественный суд и поправ своего святительства съвесть и преступи свое обещание и клятву и крестное словование, изменил к государю великому князю” (Йоасафовская летопись. С. 165). До речі, у цьому ж можна було звинуватити й Костянтина Острозького, котрий, перебуваючи у московському полоні з 1500 р., кінець кінцем присягнув на вірність Василю III і саме тому зміг утекти до Литви у 1507 р. (недарма той-таки Йоасафівський літопис зве його „государским изменником” (Там само. С. 166)).

⁵¹⁾Зовсім інакше трактовано події в Йоасафівському літопису, автор якого практично не помітив бойовища під Оршею, але не забув згадати, що „безбожный” Острозький „у града Смоленска не успев ничто же, възвратися с великим срамом”, втративши по дорозі частину війська, „панских детеи и гетманов”, а також „многие возы и телеги с скарбом” (Йоасафовская летопись. С. 166).

Як бачимо, автор „Сказання” не дбав про його правдивість. Для нього було важливішим вписати в свою оповідь смоленського єпископа, не зважаючи на історичний контекст. Хто ж він, цей далеко не безсторонній автор? У світлі його виразного інтереса до особи Варсонофія постає гіпотеза, що ним був син Василя Данило (адже не випадково, поминаючи своїх померлих родичів у 1525–1526 рр., він поставив владику на перше місце, перед батьком і, можливо, дідом). Якимось чином він ознайомився з батьковою працею — можливо, копіюючи її для свого вельможного „роботодавця” (котрий, за нашим припущенням, передав Йосифу Солтану записки Вассіана). Суто особисті інтереси підштовхнули Данила до створення „Сказання”, далекого від історичної конкретики⁵²⁾, з пишною похвалою Костянтину Острозькому, в якій знайшлося місце і для перебільшення військових успіхів гетьмана, і для його апології, і для згадки про непересічного родича автора.

Що стосується рукопису, який доніс до нас Волинський короткий літопис, то його появу у Супраслі (перед 1527 або 1532 р.)⁵³⁾ нескладно пояснити: відомо, що монастирську бібліотеку в різні часи поповнювали книжки з особистого зібрання Йосифа Солтана (наприклад, Пролог 1512 р. роботи диякона Йоакима і його помічників, П’ятикнижжя Мойсееве, переписане у 1514 р. митрополитом дяком Федором, збірка історичних книг Біблії (Ісус Навин, Судді, Царства, Руф, Есфір). Паралельно тут знайшлося місце для рукопису, пов’язаного походженням з Костянтином Острозьким⁵⁴⁾.

⁵²⁾Винятком щодо цього є реєстр московських бранців, складений для Костянтина Острозького. Див. його повну версію: *Западнорусские летописи* ПСРЛ. Т. 17. Санкт-Петербург, 1907. Ст. 185—188.

⁵³⁾Конволют, який містив літопис, з’явився у бібліотеці монастиря до того, як його архімандритом став Сергій Кимбар (*Морозова Н., Темчин С. Древнейшие рукописи Супрасльського Благовещенського монастиря (1500—1532 гг.). Z dziejów monasteru Supraskiego. Białystok, 2005. S. 130. № 17*). Раніше вважалося, що це сталося у 1532 р., однак нещодавно С. Темчиним була запропонована інша дата — 1527 р. (*Темчин С.Ю. Супрасльський ієромонах Арсеній и его Лествица 1530 г., ныне хранящаяся в Хиландарском монастыре на Афоне (№ 185) Афон и славянский мир. Сб. 3. Афон, 2016. С. 365, 366*).

⁵⁴⁾*Темчин С. Супрасльський список Хроніки Георгия Амартола середини XVI века и его антиграф 1494 года Кнуготуга. Т. 49. Vilnius, 2007. P. 68—86.*

Наявність Волинського короткого літопису в Супрасльському монастирі унаочнює згаданий вище запис про його відвідання Сигізмундом Августом у 1544 р. Про те ж свідчить розрахунок часу з рукопису „Християнської топографії” Козьми Індикоплова з супрасльської книгозбірні: „Как царь турецкий Царьгород посел, тому 107 лет, а как Киев был изжог Менгирей, тому 73 лета”⁵⁵⁾. Цей розрахунок сходиться (вказуючи на 1556 р.) лише на підставі помилкових дат додаткових звісток Волинського короткого літопису, в яких першу подію віднесено до 1449 р., а другу — до 1483 р.⁵⁶⁾ У той час літопис входив до складу конволюта, згаданого у реєстрі бібліотеки Супрасльського монастиря 1557 р. як „книга Царственник з летописц[ем]”⁵⁷⁾. Згодом цей конволют було розформовано: в бібліотечному описі 1645 р. чотири „книги царские” фігурують паралельно з „кройником русской”, званою й за описом 1668 р.⁵⁸⁾

Відтак, у світлі викладеної нами гіпотези Волинський короткий літопис виступає як феномен українсько-російсько-білоруського культурного пограниччя — хоч, зрозуміло, лише у сучасних категоріях. Як слушно наголошують литовські науковці, „при поділі культурної спадщини ВКЛ на окремі національні складові неминуче втрачаються процеси їхньої взаємодії та взаємовпливу, котрі й робили цей складний літературно-мовний комплекс відносно єдиним цілим”⁵⁹⁾.

Виступаючи проти спроб штучної „українізації” Волинського короткого літопису, про які йшлося на початку статті, варто водночас замислитись над місцем цієї пам’ятки у загальній картині еволюції вітчизняного літописання — передовсім,

⁵⁵⁾Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882. С. 102.

⁵⁶⁾Летописи белорусско-литовские. С. 125. Помилкову дату погрому Києва репродуковано Б. Бучинський Б. „Грамота Місала” і „грамота Ніфонта” Записки Українського наукового товариства. Кн. XIII. К., 1914. С. 27.

⁵⁷⁾Владимиров П.В. Обзор... С. 138—139.

⁵⁸⁾Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 9. Вильна, 1870. С. 204, 242.

⁵⁹⁾Морозова Н.А., Темчин С.Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Т. 2. Kraków, 1997. S. 7.

регіонального, яке, власне й цікавило В. Шевчука. Зокрема, з огляду на проблематику цієї збірки звернімося до київської анналістики, що в її розвитку є чимало нез'ясованих моментів.

Це, у першу чергу, занепад місцевого літописання у пост-монгольські часи. Навіть з урахуванням руйнації Києва і традиційних засад місцевого життя, масштабної політичної кризи й переїзду митрополита на північний схід Русі залишається незрозумілим, чому, скажімо, у Печерській обителі було втрачено інтерес до історичного письменства. Показовими щодо цього є брак ознак існування монастирської анналістики аж до 2-ої половини XV ст. і відсутність літописів у тамтешній бібліотеці століттям пізніше⁶⁰ — тоді як „київський літописець” (використаний у 1415 р. разом із „володимирским и иными” при обґрунтуванні митрополичих прерогатив Григорія Цамблака⁶¹) мав у своїй бібліотеці канцлер ВКЛ Альбрехт Гаштольд⁶².

Щоправда, було висловлено думку про київське літописання часів Володимира Ольгердовича, що його фрагменти нібито збереглися у складі пізнього, XVII ст., Густинського літопису⁶³. Поява цієї гіпотези пов'язана зі спробами пролонгу-

⁶⁰Див. описи монастирської книгозбірні з 2-ої половини XVI ст. (Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт историческо-го исследования. Т. 1. К., 1883. Доп. № 2. С. 10; *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*. Ч. 1. Т. 1. К., 1859. № 91. С. 384) та їх оцінку Михайлом Грушевським (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 6. К., 1995. С. 342).

⁶¹*Акты Западной России*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. № 25. С. 36.

⁶²*Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai* Knygotyra. Т. 41. Vilnius, 2003. Р. 13, 20.

⁶³*Ставиский В. И.* „Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1988. С. 99 (далі — Ставиский В. И. „Киевское княжение” ...) Див. також: *Wasilewski T.* Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgerda Kultura średniowieczna i staropolska. Warszawa, 1991. S. 680; *Rowell S.C.* Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. Cambridge, 1994. P. 107. Усі три дослідники відносять до джерел Густинського літопису втрачені натепер наративи XIV ст. Подібні уявлення повністю суперечать усталеним поглядам на цей літопис та віддзеркалюють тренд до сумнівної реконструкції стародавніх джерел (аж до „літописів антив”!) на підставі пам'яток XVII ст. Так само проблематичними виглядають і спроби віднайти якісь втрачені на сьогодні унікальні джерела у складі „Хроніки” Стрийковського; за приклад тут можуть правити дискусії довкола

вати строк існування інституту київського княжіння, а, відтак, і Київської Русі як реального політичного організму посиленням на дані Густинського літопису, де Олександра Ярославича (Невського) та його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, „московским и киевским” та „литовским и киевским” князями⁶⁴). Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви викликає вміщена під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання у Києві Івана Калити⁶⁵).

Утім, саме її В. Ставіський вивів від гіпотетичного зводу Володимира Ольгердовича. Його не насторожили ані характер цієї згадки, ані те, що в літописному тексті її синхронізовано із успішним походом Гедиміна на Київ. На думку дослідника, „навесні-влітку 1324 р. Гедиміну вдалося підкорити своїй владі Київ, що, однак, не завершилося включенням Київщини до складу Великого князівства Литовського, а призвело до укладення наприкінці 1324 р. компромісної угоди між Литвою й Ордою стосовно Києва. <...> Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно з захопленням Києва Гедиміном „киевское княжение” отримав московський князь, відомий своєю проординською політикою, — Іван Калита. <...> Ця стаття, уміщена під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р. <...> Стаття про отриман-

Синьоводської битви й виявлена О. І. Роговим „руська кройнічка”, в основу якої був покладений гіпотетичний Печерський літопис зламу XI–XII ст. (Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его Хроника). Москва, 1966. С.115–122; Александров Д., Володихин Д. „Русская хроника” Стрыйковского Вестник Московского ун-та. Сер.8: История. 1993. № 2. С.70–74).

⁶⁴Густынская летопись ПСРЛ. Санкт-Петербург., 2003. Т. 40. С. 123, 124 (далі — Густынская летопись). Зауважимо, що Р. В. Зотов уважав за можливе інтерпретувати як згадку про Олександра Невського поминання у Любецькому синодику „великого князя Александра Киевского” (Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург., 1892. С. 24, 36) — хоча, вірогідніше, тут йдеться про сина Володимира Ольгердовича Олександра (Оелька), котрий займав київський стіл упродовж 1440—1455 рр.

⁶⁵Густынская летопись. С. 128.

ня Іваном Калитою „киевского княжения” сягає „Літописця” 1389–1392 рр. митрополита Кипріяна, куди вона потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира Ольгердовича й де вона читалася під 1324 р. Причиною її перестановки у „Літописці” під 1305 р. було намагання Кипріяна пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра, на авторитет котрого спирався Кипріян у проведенні своєї програми відновлення цілісності Руської землі й загальноруської митрополії під керівництвом Московського княжіння”⁶⁶).

Утім, нескладно переконатися, що наявне в Густинському літописі датування Гедимінового походу 1305 р. зумовлене не міркуваннями митрополита Кипріяна, а тим, що його упорядник користувався „Описом Європейської Сарматії” О. Гваньїні, у цій частині залежним від ранніх праць М. Стрийковського⁶⁷. Пізніше, у своїй „Хроніці”, той відніс похід Гедиміна на Київ до 1321 р. — що, однак, аж ніяк не додало йому рис достовірності: як свідчить ґрунтовний аналіз джерел, оповідання про цю подію має вповні легендарний характер⁶⁸). Звідси — брак будь-яких ознак литовської присутності на Київщині та Переяславщині у другій чверті XIV ст.; це, до речі, й змусило науковців, які обстоюють історичність Гедимінової виправи, по суті, звести її наслідки нанівець, продукувавши ідею „неповного”

⁶⁶Ставиский В. И. „Киевское княжение” С. 98—99. Див. також: Ставиский В. И. Киев и киевское летописание в XIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. К., 1990. С. 128—132.

⁶⁷Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891. С. 476 (далі — Грушевский М. С. Очерк ...). Датування виправ Гедиміна 1304—1305 рр. міститься у таких працях Стрийковського, як надрукований у 1574 р. „Гонець цноти” (див.: Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. Санкт-Петербург, 1907. С.173) та написана упродовж 1576—1578 рр. хроніка „Про початки ... народу литовського” (Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach ... narodu litewskiego... Warszawa, 1978. S. 232). Наразі оминаємо питання про спірність авторства Гваньїні, яке на сьогодні має значну бібліографію (див.: Дячок О. Проблема авторства „Опису Європейської Сарматії” в історіографії Осягнення історії. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 251—262).

⁶⁸Докладніше про похід Гедиміна див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005. С. 41—53.

завоювання Києва, від якої відштовхується у своїх побудовах В. Ставіський⁶⁹⁾.

Появу ж у Густинському літопису сюжету про Івана Калиту як київського князя можна пояснити впливом Стрийковського, що в його „Хроніці“ міститься доволі сумбурна інформація стосовно гаданого заснування Володимиром Святославичем Володимира-на-Клязьмі: „Той же Володимир збудував замок і місто велике, за його іменем назване Володимиром <...> і туди столицю свою переніс з Києва, яка, почавши від того Володимира, тривала аж до Івана Даниловича, білоруського князя, а той потім з Володимира до Москви столицю переніс”⁷⁰⁾. Відомо, що цей карколомний сюжет не викликав сумнівів у київських книжників, котрі цитували його з більшою чи меншою докладністю: якщо упорядник Густинського літопису обмежився короткою ремаркою про заснування Володимира⁷¹⁾, то в „Синописі“ натрапляємо також на звістку про те, що Володимир Святославич „и престол свой царский с Киева принесл” до новозаснованого міста⁷²⁾ (це, до речі, обурило Дмитрія Ростовського, котрий зробив вклейку до „Синопису”: „Стрийковский бредив, а ты побережешь”⁷³⁾).

У будь-якому випадку очевидно, що остаточне розв’язання окресленого питання неможливе без докладного текстологічного аналізу Густинського літопису; втім, видається симптоматичним, що такий вдумливий дослідник, як М. С. Грушевський, спочатку вбачаючи у цій пам’ятці „певні натяки” на існування київського літописання у другій половині XIV ст., з

⁶⁹⁾Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. С. 30—31. Зауважимо, між іншим, оцінку А. Горським побудов В. Ставіського як таких, що „не підкріплені серйозною аргументацією” (Горский А. А. Русские земли в XIII—XIV веках: Пути политического развития. Москва, 1996. С. 94. Прим. 20).

⁷⁰⁾Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Cz. I. Warszawa, 1846. S. 126.

⁷¹⁾Густынская летопись. С. 45.

⁷²⁾Rothe H. Sinopsis (Kiev, 1681): Facsimile mit einer Einleitung. Köln; Wien, 1983. S. 226 — 227.

⁷³⁾Толочко О. „Синописі” з бібліотеки Дмитрія Ростовського Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 1998. Вип. 5. С. 619.

часом рішуче змінив свою думку, відзначивши з приводу наведених вище „фактів”: „Редактор компіляції для сих подій не розпоряджав[ся] ніяким нам не звісним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі — нічого не варті”⁷⁴).

Голос киянина з кінця XIV ст. донесли до нас літописи ВКЛ, чи білорусько-литовські. Вже у літописах короткої редакції середини XV ст. натрапляємо на сюжет про наступника Володимира Ольгердовича — князя Скиргайла, котрий помер насильницькою смертю невдовзі після свого утвердження у Києві. Епізод про Скиргайлову смерть є вставкою до основного тексту, яка вийшла з-під пера киянина, котрий був „млад”, коли той пішов із життя. Тож, вимушено керуючись чутками, анонімний книжник пов’язує князеву загибель із іменем митрополичого намісника, ченця Фоми Ізуфова, який дав йому „зеле отравное пити”, коли той заїхав до нього, збираючись на полювання. „И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболеся <...> болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священицы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чюдный князь Скиргайло добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского”, одного з засновників славетного монастиря⁷⁵).

Оцінки цього сюжету українськими літературознавцями радше емоційні, аніж наукові. Скажімо, С. К. Росовецького „дивує характеристика князя: «чюдный князь Скиргайло добрый»”, і він з обуренням відзначає „вчинок місцевих «священників», що поклали заїжджого литовського князя «подле гроба святого Феодосия Печерского»”⁷⁶).

Не був цей сюжет належно оцінений і польськими медієвістами — згадаймо дискусію 1990-х рр. щодо історичності Скиргайла як одного з володарів Києва. З їх числа його нама-

⁷⁴Грушевський М. С. Очерк... С. 441; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. К., 1993. С. 167.

⁷⁵Летописи белорусско-литовские. С. 65, 72, 101—102, 138 тощо.

⁷⁶Цитуємо коментар до: Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 248.

гався виключити відомий фахівець з генеалогії Ян Тенговський, вважаючи, що до самої смерті Скиргайла (у грудні 1394 р.⁷⁷⁾) київським князем залишався Володимир Ольгердович; при цьому він виходив із того, що Володимир ще в лютому 1394 р., ручаючись разом із Вітовтом і Скиргайлом за свого брата Андрія, згадувався в документах як „Wlodimirus Kyouiensis”, а тогорічний ітінерарій Скиргайла виключав його участь у поході на Київ⁷⁸).

Головна теза Тенговського — „Скиргайло ніколи не був київським князем” — викликала заперечення з боку Я. Поверського⁷⁹). Дослідник вказав на неприпустимість ігнорування відомостей білорусько-литовських літописів короткої редакції щодо обставин смерті й похорону Скиргайла як київського правителя; що ж до титулатури Володимира Ольгердовича, то князь міг утримати її, як данину традиції, й після усунення з Києва, де він порядкував з 1360-х років (так, між іншим, сталося з його братом Андрієм: той продовжував зватися Полоцьким і через 12 років після остаточної втрати ним Полоцька).

Додамо до цього взагалі не зауважену обома польськими дослідниками

інформацію про Скиргайлову смерть у Києві, подану (під 1394 р.) Яном Длугошем (тим більше, що, всупереч думці Ю. Лимонова⁸⁰), вона навряд чи походить від версії білорусько-литовських літописів, відрізняючись від неї як деталями, так і загальною тенденцією⁸¹).

⁷⁷Сама ця дата тривалий час залишалася дискусійною — аж доки К. Ясинський не натрапив у рахунках краківського королівського двору на датований 24 січня 1395 р. запис про витрати, пов'язані із жалобою за князем Скиргайлом (див. рецензію Ясинського на „Генеалогію Ягеллонів”: *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa; Poznań, 1971. Т. 15. С. 240).

⁷⁸Tęgowski J. Kiedy zmarł Skirgiełło ? Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Olsztyn, 1994. С. 59—64.

⁷⁹Powierski J. Czy Skirgiełło był księciem kijowskim ? Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. С. 65—78.

⁸⁰Лимонов Ю.А. Польский хронист Ян Длугош о России Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Москва, 1972. С. 265.

⁸¹Jana Długosza, kanonika krakowskiego, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. Kraków, 1868. Т. 3. С. 478. Див. також критичні зауваги: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. С. 82. Прим. 1.

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича у Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт сина Володимира Ольгердовича — Андрія Володимировича. В преамбулі до нього князь згадує про те, як у 1446 р. „приездил в Киев со своею женою и со своими детками, и были есмо в дому Пречистыя [Богородицы] и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским <...>, и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом [виділено нами — О.Р.]”⁸²).

Ще важливішим є те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я („великаго князя Скиргайла, нареченнаго в святом крещении Иоанна”) фігурує поруч із іменами Володимира Ольгердовича та його сина Оделька⁸³). Меншу вартість має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції Печерського Патерика (1647–1656 рр.): наявна у ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена упорядником з білорусько-литовських літописів⁸⁴). Гадаємо, слід акцентувати той факт, що ці пам'ятки були відомі київським інтелектуалам XVII ст. — хоча, вочевидь, не вважалися за авторитетні: наведені там дані увійшли в їхню свідомість лише завдяки „посередництву” польських хроністів, котрі охоче користувалися цим джерелом.

Повертаючись до киянина-аноніма, котрий долучився до творення білорусько-литовських літописів, варто наголосити, що їх коротка редакція, яка постала в Смоленську, є пам'яткою з потрійною «паспортизацією» (якщо мислити у сучасних категоріях). Те саме стосується й Волинського короткого літопису, що його нині, як ми вже відзначали, помилково від-

⁸²Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. К., 1917. Т. 1. № 83. С. 154.

⁸³Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). К., 1892. С. 6.

⁸⁴Кучкин В. А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского Патерика Иосифа Тризны Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1995 г. Москва, 1997. С. 174, 191–192, 225.

носять до білорусько-литовських. Так само помилковими є й уявлення про його зв'язок із Києвом — хоча навіть такий авторитетний дослідник як Присьолков убачав у ньому „спробу місцевого київського літописання”⁸⁵⁾.

Натяк на таку спробу можна розгледіти в іншій літописній пам'ятці — складній компіляції середини XVII ст., відомій як Патріарший збірник⁸⁶⁾. У ній відтворено, хоча й зі значними помилками, розлогу оповідь про розмаїті „знамення”, яка присутня в компілятивній частині Волинського короткого літопису⁸⁷⁾. При цьому вона подається двома фрагментами, між якими містяться записи за 1430–1463 рр., де йдеться, переважно, про факти загальнодержавного життя у ВКЛ. Серед них привертають до себе увагу дві події, зафіксовані під 1463 р. Перша — це чудо, яке сталося на Великдень у Києво-Печерській обителі за часів князя Семена Олельковича. Досі про нього було відомо лише з Печерського Патерика⁸⁸⁾, куди цей сюжет було додано у XVI ст. Патериковий запис, раніший за часом, дещо відрізняється від літописного — передовсім, згадкою про Семенового брата Михайла, яка наводить на думку про існування неформального дуумвірату Олельковичів.

Другий запис зберігся частково: „И того ж лета князну Овдотю оддали за великого ...”. Невизначний на перший погляд, він увічнює небуденну подію в житті Київського князівства: укладення у 1463 р. шлюбу Євдокії Олельківни й молдавського господаря Стефана Великого. Ця звістка є унікальною і не має аналогів у літописанні (всі відомості про цей шлюб донесли до нас молдавські джерела) — а в комплексі з синхронним записом про великодне диво безпомилково вказує на існування у Києві певної традиції фіксації подій за часів князювання Семена Олельковича. До неї ж, без сумніву, тяжіє поліхромний ре-

⁸⁵⁾Приселков М. Д. Летописи ... С. 23; Його ж. История ... — С. 301.

⁸⁶⁾Нещодавно її було надруковано під некоректною назвою: *Баркалабайські летаніс*. Т. 1 — 2. Мінск, 2013.

⁸⁷⁾*Баркалабайські летаніс*. Т. 1. Арк. 64 зв. — 65 зв.; Т. 2. — С. 240—242; Летописи белорусско-литовские. С. 118—119.

⁸⁸⁾Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. К., 1931. С. 193. Див. також за уваги: Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 1. С. 29. Прим. 2.

льеф-триптих з образами Марії Оранти, Антонія та Феодосія, який був встановлений після відбудови Успенського собору на фасаді його центральної апсиди (1470 р.). На ньому містився напис: „Основана бысть церковь пресвятыя Богородицы Печерская на старом основании при великом короли Казимире благоверным князем Семеном Александровичем, отчичи Киевском, при архимандрите Иоанне”.

Складно сказати, з якими колами, церковними чи світськими, була пов'язана вказана традиція — однак навряд чи можна сумніватися, що край тодішній анналістиці поклав погром Києва у 1482 р., коли місто повністю знищив Менглі-Гірей. Було спалено не лише „град”, а й „посад и ближние села”. Татари пограбували Печерський монастир; рятуючись від ворога, деякі із ченців „бежали в пещеру и задохшася”⁸⁹⁾. Цілком природно, що на цих руїнах плин історичного життя суттєво уповільнився.

Відтак, з одного боку, ми можемо доповнити картину так званого Олельковичівого Ренесансу (яким би умовним не був цей термін), а, з другого, констатувати, що тодішня традиція літописання була повністю занедбана. Історіографічні пам'ятки, які постали на київських теренах у XVII ст., мали еkleктичну природу. Це були компіляції, котрі увібрали в себе, крім творів давньоруського письменства, літописи з теренів Північно-Східної Русі та хроніки польських авторів XVI ст.

Менш відомою нині пам'яткою, яка користувалась авторитетом у київських книжників, був польськомовний „Компендіум” авторства Павла Демитровича, надрукований у 1625 р. у радзивілівській Любчі. Кілька примірників цієї праці збереглися до нашого часу в архівосховищах Польщі (зокрема, у краківській бібліотеці Чорторийських). „Компендіум” був чимось на кшталт підручника, адресованого „тим, хто не любить довго читати”. У ньому Демитрович стисло виклав історію Речі Посполитої, послуговуючись, головним чином, хроніками таких авторів як Мартін Кромер, Мацей Стрийковський, Олександр Гваньїні, Мартін та Йоахим Бельські. Природно, що на сторін-

⁸⁹⁾Докладніше див.: Русина О. Україна під татарами і Литвою. К., 1998. С. 143—147.

ках його праці знайшлося місце й для історії українських земель (передовсім — за давньоруських часів)⁹⁰.

Київські історіографи першої половини XVII ст. не раз демонстрували обізнаність із текстом „Компендіуму”. Так, анонімний упорядник українського хронографа 2-ої редакції (20—40-і рр. XVII ст.) посилався на „кройникара Павла Демитровича” при описі подій, пов’язаних із польськими володарями Лешком Чорним, Казимиром Великим та ін. Крім нього, твором Демитровича користувався киянин Ян Бінвільський, котрий у 40-х рр. XVII ст. працював над створенням власного компілятивного зводу⁹¹.

Загалом, з огляду на те, що обидві пам’ятки, де згадується хроніка Демитровича (український хронограф 2-ої редакції й літопис Бінвільського), мають виразно київське походження, можна зробити висновок, що у 2-ій чверті XVII ст. „Компендіум” користувався популярністю у середовищі освічених киян. З певною обережністю можна навіть зробити припущення, що ідея „Компендіуму” була розвинута у знаменитому київському „Синописі” — хоч за його концептуальну модель могли правити й інші праці (наприклад, здійснений Петром Скаргою „конспективний” переклад „Анналів” Цезаря Баронія, доволі популярний на східнослов’янських теренах⁹²); щоправда,

⁹⁰Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи Вопросы истории. 1985. № 10. С. 86; Мицик Ю. А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича УДЖ. 1996. № 6. С. 120—124. Маріола Ярчи́кова помилково вважає виданий у друкарні П. Кміти у Любчі „Компендіум” працею Кромєра (*Jarczukowa M. Cultural Functions of the Radziwiłłs’ Ancestral Libraries in 17th century Вісник Львівського університету: Серія книгозн., бібліот., інф. технол. 2009. Вип. 4. С. 24).*

⁹¹Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978. С. 30. Текст літопису виявлено й опубліковано Ю. Мициком: *Літопис Яна Бінвільського* Наукові записки НаУКМА. К., 2002. Т. 20: Історичні науки. Ч. 2. С. 60—77. Див. також: Мицик Ю. А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського УДЖ. 1982. № 2. С. 74—75; Його ж. Історія Великого князівства Литовського у літопису Яна Бінвільського *Albaruthenica: Студії з історії Білорусі*. К., 2009. С. 41—46.

⁹²Ślaski J. Cesare Baronio w przekładach polskich Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu. Lublin, 1994. S. 365—393.

безсумнівним є тільки вплив Скарги на київську агіографію XVII ст. (зокрема, „Патерикон” Сильвестра Косова)).

Не виключно також, що про „Компендіум” у Києві знали ще на стадії його підготовки до друку. У цьому сенсі варто згадати одне з „темних місць” Київського літопису, де один із його упорядників „в року идучом [поточному. — О.Р.] 1620” відслав читачів до „кроники польской, которая в рихлом часе [незабаром. — О.Р.] выдана будет”⁹³). Можливо, тут йшлося саме про „Компендіум” — далися взнаки зв’язки місцевих literati з Радзивіллами, які виступали як захисники православ’я. Відомо, що навесні 1621 р. до Кшиштофа II Радзивілла (1585–1640 рр.) звертався Іов Борецький, благаючи про заступництво при королівському дворі. Лист митрополита зберігся в архіві Радзивіллів; у ньому він коротко переповідає „історію питання”, згадуючи й про хрещення Русі, і про Берестейську унію⁹⁴).

Співпраця між вищим православним духовенством та Кшиштофом II Радзивіллом простежується і в культурно-освітній царині. Так, у 1623 р. князь просив митрополита відрядити до кальвіністської гімназії у Слуцьку православного „професора теології” з Києва. Іов Борецький з готовністю відгукнувся на це прохання, пообіцявши прислати свого вихованця, якого окреслював як „дорогий діамант”. З другого боку, у 1629 р. той-таки Борецький відіслав свого сина Стефана на виховання до двору Кшиштофа Радзивілла⁹⁵).

Як би там не було, не витримує критики гіпотеза публікаторів Київського літопису, що цією проблематичною „польською хронікою” були „записки Богдана Балики, котрі у той час так і не були видані”⁹⁶): вони аж ніяк не підпадають під це

⁹³Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 80 — 81; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. підгот. В.І. Ульяновський, Н.М. Яковенко УІЖ. 1989. № 5. С. 110. (Далі — Київський літопис ...)

⁹⁴Мицик Ю. А. Из листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 316—319.

⁹⁵Degiel R. Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. Warszawa, 2000. S. 20; Мицик Ю. А. Из листування ... С. 313.

⁹⁶Київський літопис... УІЖ. 1989. № 2. С. 113.

визначення. Записки — унікальна пам'ятка української мемуаристики, дуже коротка й, безумовно, не розрахована на публікацію⁹⁷⁾.

Повертаючись до Волинського короткого літопису, хочемо ще раз акцентувати ілюзорність уявлень про його зв'язок із київською писемною традицією. Утім, гадаємо, його можна контекстуалізувати в інший спосіб. Варто звернути увагу на те, що його основна частина (без трьох додаткових виписок та фінальної нотатки про Смоленськ) закінчується 1500 р. — і саме з цієї дати починається виклад подій у так званому Острозькому літописці. Чи є це простим збігом, мають з'ясувати дослідники українського літописання XVII ст. Сподіваємось, їм стануть у нагоді міркування, викладені у цій публікації.

COMMENTS ON MONUMENTS OF THE UKRAINIAN CHRONICLE WRITING IN THE 15TH TO 17TH C.

Olena RUSYNA

Candidate of Historical Sciences,

Leading Researcher,

Institute of History of Ukraine, National

Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

olenarusyna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

Abstract

The main **objective** of the article is to throw light upon new approaches to

⁹⁷⁾ Див. текст: Киевская старина. 1882. Июль. С. 100—105. До речі, інформаційний потенціал записок Божка Балики далеко не вичерпаний. Скажімо, досі ніхто з фахівців не звернув увагу на дуже цікаве визначення московських Воскресенських (чи Іверських) воріт як таких, „где Чорторыйская львица стоит” (Там само. С. 102). Історикам відомо тільки те, що у XVII ст. їх називали Левиними або „воротами у Левиці” (див.: *Моисеев М. В.* Слоны Ивана Грозного *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* Вып. 3. Минск, 2010. С. 213—214).

the interpretation of the 15th to 17th c. annalistic texts; it was inspired by the new edition of the Shorter Volhynian Chronicle (known also as Kyivan Shortened one) by the famous publicist Valerii Shevchuk. This chronicle despite being in scholarly circulation since 1836 is still understudied as well as the “Tale about the Battle of Orsha (1514)” it contains. The analysis of the latter is based on the **principle of historicism**. The paper examines its literary sources (“Serbian Alexandria”, Chronicle of John Malala) and the outlook of its anonymous author as revealed by the “Tale”. He is identified as Danila Khodykin, a scribe of Prince Kostiantyn of Ostroh who gloriously won the battle of Orsha. Danila was a close relative of Smolensk Bishop Varsonofii who was one of the key figures in the events described in the “Tale”. The proposed attribution of the “Tale” is based on the data of Kyiv Cave Monastery Synodicon and chronicle entries about siege and fall of Smolensk in 1514. The identification of author of the “Tale” represents the **scholarly novelty** of paper. The same should be said about a number of issues touched upon by the authoress. They have to do with renewal of Kyivan chronicle writing in the times of the Grand Duchy of Lithuania and possibilities of detecting its fragments in later narratives (Hustynia Chronicle, Chronographs).

The paper’s **conclusions** refer to a wide scope of problems relating to the tradition of local chronicle writing. Authoress doubts hypothesis regarding its existence in the times of prince Volodymyr Ol’herdovych (ca. 1363–1393) and rejects Kyivan provenance of the so called Shorter Volhynian Chronicle, known also as Kyivan Shortened Chronicle. She considers as reliable the possibility of chronicle writing in Kyiv under Volodymyr’s grandson Semen Olel’kovych (1455–1470) whose rule is seen sometimes as a period of local Renaissance. In researcher’s opinion, some signs of this narrative tradition may be traced in the Barkulabov Chronograph compiled in the mid-17th century. Authoress also points toward Radziwills’ connections with Kyivan bookmen and thus their probable influence on compiling local chronicles in the first half of the 17th century.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Kyiv, chronicles, chronicle writing, narrative, authorship, attribution, Shorter Volhynian Chronicle, Prince Kostiantyn of Ostroh, Battle of Orsha, Smolensk, Kyiv Monastery of the Caves, Radziwills.

References

- Abramovych D. (1931) *Kyievo-Pecherskyi Pateryk*. K. [in Ukrainian]
- Akty Zapadnoi Rossyy*. (1846) T. 1. Sankt-Peterburh, 1846. [in Russian]
- Akty, odnosyashchyesia k ystoriyy Zapadnoi Rossyy, sobrannyye y yzdannyye Arkheohrafycheskoiu komysseyeu* (1848) T. 2. Sankt-Peterburh.
- Aleksandrov D., Volodykhyn D. (1993) „Russkaia khronychka” Strykovskoho. *Vestnyk Moskovskoho un-teta. Ser.8: Ystoriya*. № 2. [in Russian]

Aleksandryia: Roman ob Aleksandre Makedonskom po russkoi rukopysy XV v. (1965) Moskva; Lenynhrad. [in Russian]

Arkheohrafycheskiy sbornyk dokumentov, odnosiashchyxhsia k ystoriy Severo-Zapadnoi Rusy. (1870) T. 9. Vylna. [in Russian]

Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi Vremennoiu komysysei dlia razbora drevnykh aktov. (1859) Ch. 1. T. 1. K. [in Russian]

Arnautov V.A. (1910) „Kyevskaia“ letopys Suprasl'skoho sbornyka: (K voprosu o smolenskom letopysanii). *Yzvestiya Otdeleniya russkogo yazyka y slovesnosti ymperatorskoi Akademii nauk.* 1909 h. T. 14. Kn. 3. Sankt-Peterburh. [in Russian]

Barkalabaŭski letapis. T. 1—2. (2013) Minsk. [in Belorussian]

Boleslav-Yuryi II, kniaz vsei Maloi Rusy: Sbornyk materyalov y yssledovanyi. (1907) Sankt-Peterburh. [in Russian]

Buchynskiy B. (1914) „Hramota Misaila“ i „hramota Nifonta“. *Zapysky Ukrainskoho naukovooho tovarystva.* Kn. XIII. K. [in Ukrainian]

Chystiakova M. (2010) Yosyf II Soltan y tserkovno-lyteraturnaia deiatelnost eho vremeny. *Latopisy Akademii Supraskiej.* Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej. Białystok. [in Russian]

Degiel R. (2000) *Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.* Warszawa. [in Polish]

Diachok O. (1999) Problema avtorstva „Opysu Yevropeiskoi Sarmatii“ v istoriohrafii. *Osiahnennia istorii.* Ostroh; Niu-York. [in Ukrainian]

Dobrianskiy F. (1882) *Opysanye rukopysei Vylenskoj publychnoi byblyoteky, tserkovno-slavianskykh y russkykh.* Vylna. [in Russian]

Drevniaia russkaia lyteratura: Khrestomatyia. (1980) Moskva. [in Russian]

Dymytrii (Rudiuk), mytropolyt. (2017) Mytropolyt Kyivskiy, Halytskyi ta usiiei Rusy Yosyf II Soltan ta yoho rol u zakhysti prav pravoslavnykh u Polsko-Lytovskii derzhavi na pochatku XVI st. *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy VII Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii.* Ch. 1. K. [in Ukrainian]

Fomyina T. Yu. (2015) Letopys Avraamky: sostav, ystochnyky, vremia sozdaniya. *Aktualnye problemy ystochnykovedeniya.* Vytebsk. [in Russian]

Grala H. (1997) Kołpak Witołdowy czy czapka Monomacha? *Katolytyzm v Rossyy y pravoslavye v Polshe (XI—XX vv.).* Varshava. [in Polish]

Gudmantas K. (2003) Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai *Knygotyra.* T. 41. Vilnius. [in Lithuanian]

Gudmantas K. (2014) Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego. *1514 m. Oršos mūšis: karinė pergale ir jos ženklai.* Vilnius. [in Polish]

Holubev S. T. (1883) *Kyevskiy mytropolyt Petr Mohyla y eho spodyzhnyky: Opyt ystorycheskoho yssledovaniya*. T. 1. K. [in Russian]

Holubev S. T. (1892) Drevnyi pomiannyk Kyevo-Pecherskoi Lavry (kontsa XV y nachala XVI stoletyia). *Chtenyia v Ystorycheskom obshchestve Nestora-letopystsa*. Kn. 6. Otd. 3. [in Russian]

Horskyi A. A. (1996) *Russkiye zemly v XIII–XIV vekakh: Puty polytycheskoho razvoityia*. Moskva. [in Russian]

Hrushevskiy M. (1995) *Istoriia ukrainskoi literatury*. T. 5. Kn. 1. [in Ukrainian]

Hrushevskiy M. (1995) *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. 6. K. [in Ukrainian]

Hrushevskiy M. S. (1891) *Ocherk ystoriy Kyevskoi zemly ot smerty Yaroslava do kontsa XIV stoletyia*. K., [in Russian]

Hustynskaia letopys (2003). PSRL. Sankt-Peterburh. T. 40. [in Russian]

Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. Kraków, 1868. T. 3. (in Polish)

Jarczykowa M. (2009) Cultural Functions of the Radziwiłłs Ancestral Libraries in 17th century. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Serii knyhozn., bibliot., inf. tekhnol.* Vyp. 4.

Khoroshkevych A.L. (1980) Russkoe hosudarstvo v systeme mezhdunarodnykh otnosheniy kontsa XV — nachala XVI v. Moskva. [in Russian]

Khronyka Bykhovtsa (1975). PSRL. T. 32. Moskva. [in Russian]

Knyha khozdenyi: Zapysky russkykh puteshestvennykov XI — XV vv. (1984) Moskva. [in Russian]

Korotki ukrainski rehionalni litopysy (2016). Upor. V. Shevchuk. K. [in Ukrainian]

Kovalskiy N. P., Mytsyk Yu. A. (1985) Ukraynskye letopysy. *Voprosy ystoriy*. № 10. [in Russian]

Krom M. M. (1995) *Mezh Rusiu y Lytvoi: Zapadnorusskiye zemly v systeme russko-lytovskyykh otnosheniy kontsa XV — pervoi trety XVI v.* Moskva. [in Russian]

Krom M. M. (2003) Neyzvestnyi pryvylei Syhyzmunda I Smolensku (1513 h.) *Ot Drevnei Rusy k Rossyy Novoho vremeny*. Moskva. [in Russian]

Krom M. M. (1992) Pravoslavnye yerarkhy mezhdru Vylno y Moskvoi (Smolenskiy epyskop Varsonofyi: 1509–1514 hh.). *Nash radavod*. Kn. 4. Hrodna. [in Russian]

Kuchkyn V. A. (1997) Kniazheskiy pomiannyk v sostave Kyevo-Pecherskoho Pateryka Yosyfa Tryzny. *Drevneishye hosudarstva Vostochnoi Evropy: Materyaly y yssledovaniya*. 1995 h. Moskva. [in Russian]

Kyivskiy litopys pershoi chverti XVII st. (1989). Publ. pidhot. V.I. Ulianovskiy, N.M. Yakovenko *UIZh* № 5. [in Ukrainian]

Letopysets Ellynskiy y Rymskiy. (1999). T. 1: Tekst. Sankt-Peterburh. [in Russian]

Letopysy belorussko-lytovskye (1980) *Polnoe sobranie russkykh letopysei*. T. 35. Moskva. [in Russian]

Lymonov Yu.A. *Polskyi khronyst Yan Dluhosh o Rossyy (1972). Feodalnaia Rossyia vo vsemyrno-ystorycheskom protsesse*. Moskva. [in Russian]

Makaryi. (1996) *Ystoriia russkoi tserkovy*. Kn. 5. Moskva. [in Russian]

Morozova N., Temchyn S. (2005) *Drevneishye rukopysy Supraslskoho Blahoveshchenskoho monastyria (1500—1532 hh.) Z dziejów monasteru Supraskiego*. Białystok. [in Russian]

Morozova N.A., Temchyn S.Iu. (1997) *Ob yzuchenyy tserkovnoslavianskoi pismennosti Velykoho kniazhestva Lytovskoho Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*. T. 2. Kraków. [in Russian]

Moyseev M. V. (2010) *Slon Yvana Hroznoho Studia Historica Europae Orientalis / Yssledovaniya po ystoriy Vostochnoi Evropy*. Vyp. 3. Mynsk. [in Russian]

Mykhailova Y. B. (2011) *K voprosu o „Smolenskom vziaty” 1514 h. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Peterburhskye slavianskiye y balkanskiye yssledovaniya*. № 2. [in Russian]

Mytsyk Yu. A. (1996) *Istoriia Kyivskoi Rusi na storinkakh khroniky P. Demytrovycha UIZh*. № 6. [in Russian]

Mytsyk Yu. A. (1993) *Iz lystuvannia ukrainskykh pismennykiv-polemistiv 1621—1624 rokiv Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*. Lviv. T. CCXXV. [in Ukrainian]

Mytsyk Yu. (2002) *Litopys Yana Binvilskoho Naukovi zapysky NaUKMA*. K. T. 20: Istorychni nauky. Ch. 2. [in Ukrainian]

Mytsyk Yu. A. (1978) *Ukraynskiye letopysy XVII veka*. Dnepropetrovsk. [in Russian]

Mytsyk Yu. A. (1982) *Vidobrazhennia deiakykh podii z istorii Kyieva v litopysu Yana Binvilskoho UIZh*. № 2. [in Ukrainian]

Mytsyk Yu. A. (2009) *Istoriia Velykoho kniazivstva Lytovskoho u litopysu Yana Binvilskoho Albaruthenica: Studii z istorii Biorusi*. K. [in Ukrainian]

Nykytyn A. L. (2004) *O Radzyvylovskoi letopysy Hermenevtyka drevnerusskoi lyteratury*. Vyp. 11. Moskva. [in Russian]

Opys arkhyva Posolskoho prykaza 1626 hoda. (1977) Ch. 1. Moskva. [in Russian]

Peleshenko Yu. V. (1990) *Rozvytok ukrainskoi oratorskoi ta ahiohrafichnoi prozy kintsia XIV — pochatku XVI st.* K. [in Ukrainian]

Petrov A. (2003) *„Svecha zahorelas sama soboi...”: Pamiat o Kulykovskoi bytve v ydeolohyy Rossyiskoho hosudarstva XV—XVI vekov Rodyna*. № 12. [in Russian]

Petrov N. Y. (1896) *Opysanye rukopysnykh sobranyi, nakhodiashchykhsia v horode Kyieve*. Vyp. 2. Moskva. [in Russian]

- Plokhii S. (2015) *Pokhodzhennia slovianskykh natsii*. K. [in Ukrainian]
- Plokhij S. (2006) *The Origins of the Slavic Nations*. Cambridge.
- Poletaeva E. A. (2011) Vypysky zhytyia sviatoho Nyfonta v drevnerusskykh sbornykakh *Vestnyk Novosybyrskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia: Ystoria, fylolohyia*. T. 10. Vyp. 2: Fylolohyia. [in Russian]
- Porfyrev Y. Ya. (1877) Apokryficheskye skazanyia o vetkhozavetnykh lytsakh y sobytyiakh po rukopysiam Solovetskoj byblyoteky *Sbornyk Otdelenyia russkoho yazyka y slovesnosti ymperatorskoj Akademyy nauk*. T. 17. Sankt-Peterburh. [in Russian]
- Powierski J. (1994) Czy Skirgiełło był księciem kijowskim? *Spoleczeństwo i polityka do XVII wieku*. Olsztyn. (in Polish)
- Pryselkov M. D. (1941) Letopysy Zapadnoi Ukrayny y Belorussyy *Uchenye zapysky LHU*. Lenynhrad,. № 67: Seryia yst. nauk. Vyp. 7. [in Russian]
- Pyselkov M. D. (1996) *Ystoria russkoho letopysanyia XI—XV vv*. Sankt-Peterburh. [in Russian]
- Rohov A. Y. (1966) *Russko-polskye kulturnye sviazy v epokhu Vozrozhdenyia: (Strykovskiy y eho Khronyka)*. Moskva. [in Russian]
- Rothe H. (1983) *Sinopsis (Kiev, 1681): Facsimile mit einer Einleitung*. Köln; Wien. [in German]
- Rowell S. C. (1994) *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*. Cambridge.
- Ruskaia ystorycheskaia byblyoteka, yzdavaemaia Ymp. Arkheohrafycheskoiu komysseyeu*. (1910) T. 27. Sankt-Peterburh. [in Russian]
- Rusyna O. (2005) *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. K. [in Ukrainian]
- Rusyna O. (1998) *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. K. [in Ukrainian]
- Rusyna O. V. (2016) „Skazannia properemohu kniazia Kostiantyna Ostrozkoho pid Orsheiu”: struktura ta dzherela *UIZh*. № 1. [in Ukrainian]
- Rusyna O. V. (2016) Ukrainski aspekty bilorusko-lytovskoho litopysannia: istoriia y istoriohrafia *UIZh*. № 6. [in Ukrainian]
- Sbornyk letopysei, otnosiashchyksia k ystoriy Yuzhnoi y Zapadnoi Rusy*. (1888) K. [in Russian]
- Shabuldo F. M. (1987) *Zemly Yuho-Zapadnoi Rusy v sostave Velykoho kniazhestva Lytovskoho*. K. [in Russian]
- Shakhmatov A. A. (1938) *Obozrenye russkykh letopysnykh svodov XIV—XVI vv*. Moskva; Lenynhrad. [in Russian]
- Siemianczuk A. (1994) Latopisy o bitwie pod Orszą *Mówią wieki*. 2014. № 9. [in Polish]
- Ślaski J. (1994) Cesare Baronio w przekładach polskich *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu*. Lublin. [in Polish]

Sreznevskiy Y.Y. (1863) *Drevnye pamiatnyky russkoho pysma y yazyka (X–XIV vv.): Obshchee povremennoe obozrenye s paleohrafycheskymy ukazanyami y vypyskami yz podlynynykov y yz drevnykh spyskov. Sankt-Peterburh.* [in Russian]

Stavyskiy V. Y. (1988) „Kyevscoe kniazhenye” v polytyke Zolotoi Ordy (pervaia chetvert XIV v.) *Vneshniaia polytyka Drevnei Rusy.* Moskva. [in Russian]

Stavyskiy V. Y. (1990) *Kyev y kyevscoe letopysanye v XIII v.: Dyss. ... kand. yst. nauk. K.* [in Russian]

Strykowski M. (1846) *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* Cz. I. Warszawa. [in Polish]

Strykowski M. (1978) *O początkach, wywodach, dzielnościach ... narodu litewskiego...* Warszawa. [in Polish]

Studia Źródłoznawcze. (1971) Warszawa; Poznań. T. 15. [in Polish]

Tęgowski J. (1994) *Kiedy zmarł Skirgiełło? Społeczeństwo i polityka do XVII wieku.* Olsztyn. [in Polish]

Temchyn S. (2007) *Supraslskiy spysok Khronyky Heorhyia Amartola seredyny XVI veka y eho antyhrاف 1494 hoda Knygotyra.* T. 49. Vilnius. [in Russian]

Temchyn S.Iu. (2016) *Supraslskiy yeromonakh Arseniy y eho Lestvytsa 1530 h., nyne khраниashchaisia v Khylandarskom monastyre na Afone (№ 185) Afon y slavianskiy myr.* Sb. 3. Afon. [in Russian]

Tolochko O. (1998) „Synopsys” z biblioteki Dymytriiia Rostovskoho *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* Lviv, 1998. Vyp. 5. [in Ukrainian]

Tykhovskiy Yu. (1893) *Tak nazyvaemaia „Kratkaia Kyevskaia letopys”.* *Kyevskaia staryna.* № 9. [in Russian]

Ulashchyk N.N. (1985) *Vvedenye v yzuchenye belorussko-lytovskoho letopysanyia.* M. [in Russian]

Ulianovskiy V. (2009) „*Slavnyi dlia vsikh chasiv cholovik*”: kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkiy. Ostroh. [in Ukrainian]

Ulianovskiy V. Y. (2018) *Ukraynskye letopysy nachala XVI — pervoi polovyny XVII v.: Nadrehyonalnoe v rehyonalnykh narratyvakh Narratyvy Rusy kontsa XV — seredyny XVIII v.: v poyskakh svoei ystoriy.* Moskva. [in Russian]

Ustiuzhskiy letopysnyi svod: (Arkhanhelohorodskiy letopysets). (1950) Moskva; Leningrad. [in Russian]

Vladymyrov P. V. (1890) *Obzor yuzhnorusskykh y zapadnorusskykh pamiatnykov pismennosti ot XI do XVII st. Chtenyia v Ystorycheskom obshchestve Nestora—letopystsa.* K. Kn. 4. [in Russian]

Voskresenskaia letopys (1859) PSRL. T. 8. Sankt-Peterburh, 1859. [in Russian]

Vozniak M. (1922) *Stare ukrainske pysmenstvo.* Lviv. [in Ukrainian]

Wasilewski T. (1991) Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda *Kultura średniowieczna i staropolska*. Warszawa. [in Russian]

Yoasafovskaia letopys. (1957) Moskva. [in Russian]

Ystryn V. M. (1994) *Khronyka Yoanna Malaly v slavianskom perevode*. Moskva. [in Russian]

Yuzhnorusskiye hramoty, sobrannye Vl. Rozovym. (1917) K. T. 1. [in Russian]

Zapadnorusskiye letopysy (1907) PSRL. T. 17. Sankt-Peterburh. [in Russian]

Zotov R. V. (1892) *O chernyhovskiykh kniaziakh po Liubetskomu synodyku y o Chernyhovskom kniazhestve v tatarskoe vremia*. Sankt-Peterburh. [in Russian]

